

POLOŽAJ ŽENE ANTIČKE GRČKE U BRAČNOM I PORODIČNOM PRAVU

1. UVOD

Helenima istorija pripisuje uvođenje naprednih političkih koncepcija, razumevanje osnovnih principa demokratije, stvaranje prvih nauka i razvijanje kulture i umetnosti. Pravo Stare Grčke karakterisao je svojstveni pogled na individualnost, međutim, period antike ostaje upamćen i po poretku koji je većinski počivao na običajnim pravilima i patrijarhalnom klasnom društvu. Položaj žene u antičkoj Grčkoj, iz tog razloga, nužno se mora sagledati isključivo u svetlu specifičnosti tadašnjeg društva i kompleksnosti karaktera Starih Grka.

Prilikom analize društveno-pravnog statusa žene u antičkoj Grčkoj, upravo zbog velikog broja faktora koji su uticali na stvaranje njegovih osobenosti, ne sme se pribegavati brznoj i konačnoj oceni. U nastavku rada biće iznete teze zasnovane na načelnim osobinama pravnog statusa žene u porodičnom i bračnom pravu, u više perioda i πόλις-a, a važno je napomenuti da su postojale značajne nesrazmere unutar pravnog poretka Stare Grčke.

Ni u jednom periodu svoje istorije, grčko antičko društvo nije bilo jedinstvena i uravnotežena celina. Stara Helada bila je skup πόλις-a koji se nisu razvijali istom dinamikom a njihovi društveni sistemi, iz tog razloga, nikada se nisu našli u istoj ravni. Iako je pravo antičke Grčke prolazilo kroz niz značajnih promena, posmatrano sa ove vremenske distance, nauka uočava određene jedinstvene osobine pravnog sistema kroz periode od mikenskog do helenističkog doba i određene značajne neujednačenosti u društvenim i državnim uređenjima πόλις-a u istom periodu.

Pravni položaj žene u antičkoj Grčkoj, bilo u državi i društvu ili u porodici i braku, može se posmatrati sa dva primarna aspekta - u odnosu na norme i vrednosti savremenog društva (u kojem slučaju se tretira kao potlačiteljski) ili pak u odnosu na osobenosti robovlasničkog patrijarhalnog društva (u kojem slučaju je problematika itekako kompleksna).

Iz perspektive savremenog društva, uprkos različitostima u pravnom i državnom uređenju starih grčkih gradova-država (koje su uticale na neujednačenost društvenog sistema u svim sferama života), položaj žene u antičkoj Grčkoj načelno se može tumačiti kao nepovoljan i neprihvatljiv. Međutim, u patrijarhalnim okvirima toga doba, pojedina zakonska i običajna rešenja mogu se smatrati veoma prosvetljenim.

Različita su viđenja društveno-pravnog statusa žene u antičkoj Grčkoj i različiti su načini na koje se odlike pravnog položaja žene mogu tumačiti. Prvi razlog za nemogućnost rasvetljavanja prirode pravnog statusa žene u potpunosti, jeste otvoreno pitanje o uzrocima nastanka i održavanja nepovoljnog položaja žene. Neravnopravnost žene sa muškarcem, možda

*Autor je student osnovnih studija Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, isidora.first@gmail.com

se može pripisati nerazvijenoj državi radije nego uopštenom eksploatatorskom odnosu prema ženama. Sporno je da li je pravi razlog za ustaljivanje potčinjenog položaja žene tadašnje uvreženo mišljenje o njenog podrazumevajućoj podređenosti muškarcu ili su osobenosti statusa žene pak bile uobičajenost u datoj etapi društvenog razvoja. Takođe, neophodno je razumeti motive zbog kojih je grčko društvo težilo za uspostavljanjem i održavanjem „muške vladavine“ u kojoj žena nije imala političku i socijalnu ulogu, jer ukoliko je postojeće klasno društvo važilo za filozofski ideal, status žene bi naprosto bio posledica jedne osnovne društveno-političke ideje.

Svojevrsni filozofski pristup Starih Grka prema pravu i državnom uređenju imao je značajan uticaj na položaj žene. Platon (Πλάτων) i Aristotel (Αριστοτέλης), među svojim savremenikima smatrani „učiteljima ljudskog roda“, nisu odoleli promišljanju o ženi i njenom biću. Dok je Aristotel smatrao da je žena niže biće koje se po prirodi „pokorava radi zaštite“¹, Platon je govorio o jednakosti i istovetnosti duše muškarca i žene.² Zbog uticajnosti ideja velikih mislilaca na društvene vrednosti i zakone, bilo koji zaključak o stvaranju i primeni prava Stare Grčke se mora staviti u kontekst filozofskih principa na kojima su tadašnje države počivale.

Pored neupitnog filozofskog uticaja na grčko antičko pravo, od presudnog značaja za formiranje i postojanje klasnog, patrijarhalnog i neravnopravnog društva bio je istorijski trenutak u kojem se antička Grčka nalazila. U najranijem periodu, grčko društvo živi po principima plemenskog predr državnog uređenja ali vremenom dolazi do strukturalnih promena, te matrijarhat biva zamenjen patrijarhalnim vrednostima. Matrijarhalne vrednosti očuvane iz starijeg doba omogućavale su slobodnije i povoljnije uslove za život ženama, što objašnjava zašto je pravni položaj žene u nekim nerazvijenijim πόλις-ima naočigled bio veoma povoljan.³ Moguće je da su tragovi plemenskog uređenja uticali na različitosti u položaju žene u πόλις-ima zato što su stariji oblici društvene organizacije načelno više pogodovali ženama.

U očima pravne istorije izdvajaju se tri grčka grada-države: Atina, Sparta i Gortina. Atina je bila kolevka demokratije iz koje su potekli prvi politički principi, Sparta je upamćena po ratnim dostignućima i specifičnoj društvenoj organizaciji, a iz kritske Gortine sačuvana je najstarija evropska kodifikacija. U nastavku rada, iz tog razloga, biće reči o sličnostima i razlikama u pravnom položaju žene u ova tri πόλις-a. Uzevši za činjenicu da su od presudnog značaja za formiranje položaja žene u društvu bile norme porodičnog i bračnog prava (jer je porodica bila temelj državnog i društvenog uređenja a brak bio neophodnost za nastanak porodice), nužno je nadalje analizirati položaj žene unutar οἶκος-a i γάμος-a.

¹ Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd 1970, 4.

² Platon, *Država*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 2002, XXV

³ Sima Avramović, Vojislav Stanimirović, *Uporedna pravna tradicija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2017, 98 i dalje.

2. PORODICA (ΟΙΚΟΣ)

Grčka porodica bila je više od zajednice supružnika i srodnika kakvu moderno društvo poznaje – ona je bila verski, politički i ekonomski entitet. *Οἶκος* su sačinjavali članovi uže i šire porodice, pokretna i nepokretna imovina, imanje, robovi, životinje ali i običaji i religija.⁴

„Ceο πόλις bio je jedna vrsta proširene porodice, koja je najveći deo života pretvarala u porodični život.“⁵ Sva prava, obaveze i slobode ustanovljene na nivou πόλις-a, oslikavale su se na porodicu kao osnovnu jedinicu grčkog društva. *Οἶκος* je živeo kao πόλις u malom - „prirodna“ pravila na kojima je počivalo državno uređenje važila su i u porodičnoj organizaciji. Po rečima Aristotela *οἶκος* je bio zajednica skrojena za ceo život i kao takva ona je obuhvatala sve sfere življenja Starih Grka.⁶ „Najraniji čovekov politički smisao ogleda se u stvaranju porodice, u kojoj je isprva sve bilo zajedničko, i koja prethodi stvaranju države. Da im zajednica bude čvrsta, potrebno je da jedno od njih upravlja i naređuje, i to ono koje se razumom može starati za porodicu, a drugo da sluša. Već iz porodice i domaćinstva razvija se četvorostruk odnos: gospodara prema robu, muža prema ženi, oca prema deci i, naposljetku, posednika prema posedu i privređivanju.“⁷

Οἶκος je bio ustrojstvo zasnovano na strogoj hijerarhiji jer su Stari Grci verovali da porodica ispunjava svoju idealnu svrhu društvenog temelja onda kada je moć u različitoj meri udeljena njenim članovima. „Muškarac je u odnosu na ženu po prirodi bolji a ona gora, i on vlada a ona se pokorava. Ovaj isti zakon mora da važi za sve ljude.“⁸ Iz tog razloga, *οἶκος*-om je upravljao muškarac (otac ili muž), koji je kao vrhovni autoritet donosio odluke koje su se ticale sudbine svih članova *οἶκος*-a. *Κύριος* (u prevodu - gospodar), bio je zadužen za sva važna pitanja u *οἶκος*-u, te stoga prava članova *οἶκος*-a nisu bila jednaka a položaj žene formiran je na specifičan način.⁹

Iako se status žene prema normama porodičnog prava razlikovao zbog neujednačenosti u društvenom uređenju πόλις-a i menjao tokom hronološkog razvoja grčkog antičkog društvenog sistema, izdvajaju se osnovne odlike porodične organizacije i osnovne odlike porodičnog statusa žene.

U Homerovo doba, društveni i državni sistem baziran je na delovanju porodičnih klanova i moći *βασιλεύς*-a u kojem su inkorporirana zakonodavna, izvršna i sudska vlast. Nema zakona, niti postoji reč za zakon a kraljeve „uredbe“ najviši su pravnoobavezujući akti. Odluke kralja su konačne, dok se sporovi rešavaju na bazi presedana poteklih iz običaja.¹⁰ Iz navedenog, očigledno je da je, posmatrano iz perspektive razvijenog društva, pravni poredak herojskog doba bio prilično nerazvijen. U njemu pravni instituti nisu bili precizno definisani i regulisani, pitanja društvene i pravne zaštite umnogome su pripadala porodičnoj organizaciji, a u takvom društvenom uređenju primarni kolektivni cilj bio je da se očuva porodica (koja je

⁴ MacDowel, D. M., „The *Οἶκος* in Athenian Law“, *Cambridge University Press* 39(1)/1989, 10-21.

⁵ Humphrey D. F. Kitto, *Grci*, Prosveta, Beograd 2008, 90.

⁶ Mihailo Đurić, *Aristotelovo učenje o državi i njenom etičkom zadatku (Politika)*, Kultura, Beograd 1970, X

⁷ Aristotel, 4.

⁸ *Ibid.*, 10.

⁹ S. Avramović, V. Stanimirović, 117.

¹⁰ Will Durant, *Istorija civilizacije: Život Grčke*, Narodna knjiga, Beograd 1996, 66.

bila osnovni regulator problema svakodnevnog života) zarad opstanka cele zajednice.

Stroga pravila u porodici možda se mogu opravdati potrebom društva za održanjem sklada u πόλις-u, pa se i razlozi za različitosti u položaju žena i muškaraca, radije nego okrutnosti društva, mogu pripisati sveopštoj potrebi za uspostavljanjem neophodnog društvenog reda koji država tog doba nije mogla da uspostavi. Hijerarhijsko uređenje unutar porodičnih zajednica, u tom slučaju, značilo bi osnov za održanje društva. Moguće je da je stav o „prirodnoj“ podređenosti žene u bračnom i porodičnom životu opstajao u kasnijim periodima upravo zahvaljujući opštoj i uvreženoj misli o čoveku i državi, prema kojoj je neravnopravnost članova porodice bila neophodnost.

Međutim, uprkos činjenici da je žena u svim periodima razvoja helenskog društva bila pod vlašću muškog staratelja, ovlašćenja grčkog κύριος-a u odnosu na ženu razlikovala su se od kasnije stroge rimske *patria potestas*. Κύριος je u homersko doba imao *ius vitae ac necis* i kao staratelj žene nije imao pravo da je proda u ropstvo, bio je donekle obavezan na monogamiju i nije mogao da otuđi miraz svoje supruge.¹¹ Iako su njegova ovlašćenja u ovom periodu bila oličenje normi jednog patrijarhalnog društva, vremenom je uticaj κύριος-a bivao sve manji. Ograničenja starateljeve svemoći zarad zaštite žene primer su pozitivnih odlika u društvu koje počiva na strogim patrijarhalnim vrednostima, a mnogobrojni izvori takođe svedoče o krajnje povoljnim prilikama za život žene unutar samog οἶκος-a. Muž i žena su ravnopravno obavljali kućne poslove i zajednički odlučivali o vaspitanju dece, a uloga žene u određenim sferama porodičnog života, bila je čak i dominantnija - ona je organizovala domaćinstvo i upravljala kućnim poslovima.¹² Primetna sloboda delovanja žene unutar οἶκος-a (kao temelja društvenog uređenja) bila bi dokaz koji ide u prilog ideji o autoritativnoj ulozi antičke žene.

Kako je najveći broj istorijsko-pravnih izvora potekao upravo iz starog atinskog πόλις-a, osobenosti društveno-pravnog porodičnog statusa žene u antičkoj Atini uveliko su poznate savremenoj nauci. Položaj atinske žene u Starom veku, u porodičnom, bračnom ali i ostalim oblastima prava, takođe se mora analizirati shodno specifičnim okolnostima koje su načinile atinsko društvo i državu.

Atina je bila tlo nastanka demokratske misli, ali, kao i na početku bilo kog razvojnog puta, postojali su mnogi problemi sa kojima se društvo u promenama suočavalo. Izvorna atinska demokratija, nastala iz Drakonovih (Δράκων) i Solonovih (Σόλων) zakona, nije bila ni nalik demokratiji sadašnjice jer su građani neravnopravno učestvovali u javnom životu – atinska „vladavina naroda“ bila je vladavina građana odabranih na osnovu moći i uticaja, bogatstva, godina i, konačno, pola.¹³ Iz tog razloga, neujednačeno društvo nerazvijenog pravnog sistema nije bilo u stanju da ženama omogući prava koje će one kasnije uživati u modernom društvu.

Međutim, i u takvim prilikama Atinjanki su, zahvaljujući opštem blagostanju πόλις-a, bile na raspolaganju određene pogodnosti u porodičnom životu: ona je učestvovala u vođenju domaćinstva, bila je materijalno situirana a njen lični integritet bio je pravno zaštićen. Ženi u

¹¹ S. Avramović, V. Stanimirović, 117.

¹² W. Durant, 63.

¹³ Vojislav Stanimirović, *Hrestomatija za Uporednu pravnu tradiciju*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2016, 166.

Atini je, takođe, pripadala izuzetno značajna dužnost brige o deci.¹⁴ Atinjanka je bila gospodarica svog doma i zajedno sa mužem je organizovala kućne gozbe i razmenjivala poklone sa gostima. Bila je, osim toga, zadužena za veći broj svakodnevnih kućnih poslova i simbolično je u rukama nosila svežanj ključeva od prostorija u domaćinstvu. Muž je imao pravo da u te prostorije uđe samo uz dozvolu supruge (ili robinje kućepaziteljke, koja je imala određena ovlašćenja u domaćinstvu).¹⁵ Udruženost supružnika u poslovima koji su se ticali domaćinstva izraženi su kao idealna „zajednica uma“ (*ὁμοφροσυνε*) muža i žene, jer je, za Stare Atinjane, prvi korak ka postizanju društvene harmonije bilo upravo jedinstvo muža i žene u porodici i kući.¹⁶

Iako društveni položaj žene u Atini ostaje zabeležen kao načelno nepogodan jer ona nije uživala osnovnu privilegiju atinskog društva, tj. nije mogla da učestvuje u javnom i političkom životu (žena nije smatrana dostojnom građanskog statusa jer po svojoj prirodi, za razliku od muškarca, nije bila *ζῆλον πολιτικόν*)¹⁷, ženina ovlašćenja unutar *οἶκος*-a, kontradiktorno tome, bila su veoma velika. Inteligencija žene i njene veštine u upravljanju domaćinstvom bile su priznate i prepoznate¹⁸, međutim, društveno-pravni status žene u svim periodima rane atinske istorije ostaje donekle isti – žene u Atini nisu uživale pravnu, poslovnu i procesnu sposobnost.¹⁹

Za suštu suprotnost atinskom društvu uzima se spartanski sistem, a položaj žene u Sparti obično se smatra znatno povoljnijim od položaja žene u Atini. Međutim, naizgled povoljan položaj žene u Sparti nastaje pod uticajem drugačijih faktora. Prava Spartanke postoje kao rezultat razvojnog stadijuma na kojem se spartansko društvo nalazilo, specifičnih političkih okolnosti u *πόλις*-u i kolektivističkog koncepta svojstvenog Darcima.

Osnovni ciljevi Sparte bili su ratna osvajanja i pustošenja, te je, stoga, i svakodnevni život bio organizovan u skladu sa tim željama. Kolektivistički duh koji je vladao Spartom onemogućio je razvoj unutrašnje politike koja je bila svojstvena Atini i oblikovao je porodične zajednice na sasvim drugačiji način.²⁰ Dok je Atinjanin bio posvećen rukovođenju porodičnim poslovima, Spartanac je svoj život vodio u stalnim pripremama za ratovanje. Široka ovlašćenja po pitanju porodičnih poslova iz tog razloga su bila u rukama spartanske žene, koja, za razliku od Atinjanke, nije imala *κύριος*-a koji se starao o njenim pravnim radnjama. Spartanaka je rukovođila gotovo svim poslovima koji su se ticali domaćinstva i mogla je da zaključuje pravne poslove niže ili više vrednosti. Zabeleženo je da su žene u Sparti mogle da poseduju imanja i robove kojima su mogle da raspoložu. Iako je nejasna priroda svojinskog prava žena u Sparti, izvori svedoče da su Spartanke koje su bile u statusu naslednice posedovale gotovo dve-petine

¹⁴ W. Durant, 63.

¹⁵ Hans van Wees., “The invention of the Female mind: Women, Property and Gender Ideology in Archaic Greece”, Deborah Lyons, Raymond Westbrook (eds.), *Women and Property*, Center for Hellenistic studies – Harvard University, Cambridge 2003, 21.

¹⁶ *Ibid.*, 22.

¹⁷ Aristotel, 4.

¹⁸ H. van Wees, 22.

¹⁹ S. Avramović, V. Stanimirović, 119.

²⁰ *Ibid.*, 95-96.

zemlje u πόλις-u.²¹

Ističu su određene specifičnosti porodičnog prava i položaja žene u porodičnom pravu u Sparti. Značajna posledica spartanskog kolektivizma bila je nemogućnost roditelja da učestvuju u odgajanju i vaspitanju svoje dece. O „valjanosti“ tek rođenog deteta odlučivali su poglavari zajednice, na ocu je bilo da bolesno i slabo dete baci u ambis ukoliko se donese takva odluka a žena je mogla da odgaja dete samo do sedme godine njegovog života (kada je odlazilo u agele radi vojnih priprema).²² Takođe, spartanske porodice su bile sindijazmičke²³ a srodstvo se, zahvaljujući očuvanom plemenskom shvatanju, računalo po majčinoj liniji.

Prema Platonu, οἶκος je bio primarna sfera interesovanja spartanske žene, jer je ona bila zadužena za organizaciju domaćinstva i čuvanje dece.²⁴ Međutim, οἶκος u spartanskom kolektivističkom društvu praktično da nije postojao iz razloga što život spartanskog građanina nije bio okrenut ka porodici.²⁵ Spartansko domaćinstvo nije bilo organizovano nalik na državu, a u moralu spartanskog društva nije postojala ideja da je hijerarhijsko uređenje u οἶκος-u nužnost. Možda je žena u Sparti, isključivo iz tog razloga, uživala znatno bolji porodični status od žene u Atini. Međutim, uzevši da je njen život, kao takav, bio u potpunosti posvećen interesima zajednice (o čemu će u nastavku rada biti reči), teško je reći da je ona imala istinski povoljan društveni i pravni položaj u današnjem smislu te reči.

Za dalju analizu društveno-pravnog položaja žene u antičkoj Grčkoj, prevashodno u bračnom i porodičnom pravu, pored atinske i spartanske istorije, u obzir se mora uzeti i biser grčkog antičkog prava – Gortinski zakonik.²⁶

Gortinski zakonik je jedini pronađeni zakonik iz antičke Grčke i najvažniji spomenik grčkog prava od pre helenističkog perioda.²⁷ Ovaj opšti pravni akt, nepoznatog zakonodavca, najznačajniji je po svojim odredbama koje se tiču upravo položaja žene. Premda Gortinski zakonik prvenstveno reguliše krivičnopravne radnje, njegove norme neposredno ukazuju na status žene u braku i porodici.²⁸

Na osnovu zakonika, žena u Gortini je uživala skoro jednaka prava kao i muškarac u određenim sferama života, te je stoga bila u prilično pogodnom pravnom položaju. Zakonik sadrži prosvećene odredbe, imajući u vidu istorijsko doba u kojem je nastao, a na osnovu njegovih normi svaka žena, uključujući i robinju, bila je subjekat zaštite, dok su zaštita života i tela, kao opšte vrednosti i dobra, bili takođe regulisani zakonikom.

Norme Gortinske kodifikacije ukazuju na to da su pitanja pravne zaštite žena bili ključni problemi koje je zajednica morala da reguliše u ovakvom opštem zakoniku, a zahvaljujući činjenici da je gortinsko državno uređenje bilo veoma slično spartanskom (i Sparta i Gortina su gradovi/države dorskog plemena), dâ se zaključiti da su odnosi u braku i porodici donekle

²¹ Stephen Hodkinson., *Female Property Ownership and Status in Classical and Hellenistic Sparta*, Deborah Lyons, Raymond Westbrook (eds.), *Women and Property*, Center for Hellenistic studies – Harvard University, Cambridge 2003, 3.

²² S. Avramović, V. Stanimirović, 94.

²³ *Ibid.*, 98.

²⁴ S. Hodkinson, 13.

²⁵ *Ibid.*, 99

²⁶ V. Stanimirović, 157-165.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*

nalikovali onima u Sparti.²⁹ Žena u Gortini je, kao i Spartanka, imala poslovnu i procesnu sposobnost, kao i delimičnu slobodu u odabiru supruga u slučaju kada je kao epiklera (ἐπίκληρος) bila dužna da prenese očevu imovinu na svog muškog naslednika.³⁰ Sa druge strane, nalik ženi u Atini, Gortinjanka je živela u društvu strogog polnog morala, u kojem je, očigledno, bila u obavezi da održava vrednosti „čistog“ οἶκος-a.

Institut ćerke-naslednice (epiklerat), u Gortini označen imenom πατροὶκος³¹, detaljno je definisan zakonikom. Iz odredbi koje se tiču naslednog prava i epiklerata, saznaje se mnogo o društveno-pravnom položaju žene. Porodica u Gortini nalikuje na porodicu u Sparti. Kao i u Sparti, žena u Gortini nasleđuje polovinu pokretnosti koje bi nasleđivao muški naslednik³², međutim, gortinska naslednica ne može da raspolaze onom imovinom koju poseduje u statusu epiklere.³³

Gortinski zakonik predstavlja spoj običajnih normi dorskog društva i zakonskih normi koje zakonodavac uvodi kao novinu u društvo. Nesporno je da je, u pogledu građanskih prava, žena u Gortini bila u povoljnijem položaju od žene u Atini, međutim, diskutabilno je da li su se njena nasledna prava i ovlašćenja pozitivno odražavala na njen porodični život. Odredbe zakonika ne bave se ključnim problemima porodičnog života i položaja žene u porodici, a žena u Gortini, poput žene u Atini, nalazi se pod rigoroznom vlašću svog κύριος-a i predstavlja pravno inferiornu figuru u οἶκος-u. Sa druge strane, norme bračnog prava svedoče o većem broju pravnih pogodnosti gortinske žene u odnosu na supružnika.

Kodifikacija jasno oslikava društveni sistem sa izraženom stratifikacijom i pravnom nejednakošću žitelja πόλις-a. Tradicija antičke Gortine nije u potpunosti poznata istorijskoj nauci i nejasno je na koji način su različiti slojevi funkcionisali kao skladna celina. Nezavisno od toga, gortinski οἶκος je predstavljao domaćinstvo sa prepoznatljivim porodičnim odnosima.³⁴

U Kodifikaciji, οἶκος je istaknut kao centar ekonomskog života pojedinaca koji ga čine, međutim, imovina nije bila sastavni deo same zajednice. Iz tog razloga, imovinu su odvojeno nasleđivali muški i ženski naslednici, dok imovina supružnika nije udruživana u vidu instituta zajedničke bračne tekovine.³⁵

Razlike između οἶκος-a u Atini, Sparti i Gortini, naročito su upečatljive u pogledu imovinskih odnosa u porodici. U Sparti je žena samostalno i nezavisno raspolagala porodičnom imovinom, imovina žene u Atini bila je vezana za domaćinstvo u kojem je ona bila u potčinjenom položaju, dok su gortinski svojinskopravni poslovi bili na specifični način

²⁹ „U ponekim državama zakoni su usmereni na potčinjavanje susednih naroda. Stoga, mada u većini država vlada, da tako kažem, zbrka u pogledu najvećeg broja zakona, ipak, ako postoji zajednički cilj kome svi zakoni teže, onda je to obezbeđenje vlasti. Tako su u Lakedajmonu i na Kreti i vaspitanje i većina zakona usmereni na rat.“ – Aristotel, 223.

³⁰ S. Avramović, V. Stanimirović, 105.

³¹ *Ibid.*

³² Stefan Link., „... but not more!“ Female inheritance in Cretan Gortyn”, Deborah Lyons, Raymond Westbrook (eds.), *Women and Property*, Center for Hellenistic studies – Harvard University, Cambridge 2003, 12.

³³ S. Avramović, V. Stanimirović, 105.

³⁴ Cynthia B. Patterson, *The Family in Greek History*, Harvard University Press, Cambridge-London 1998, 79.

³⁵ *Ibid.*, 82.

regulisani zakonikom. Pozicija žene u odnosu na mogućnost raspolaganja posedom, u Sparti i Gortini, nasuprot Atini, prevashodno je zavisila od statusa žene u porodičnoj zajednici. Međutim, zajedničko za sva tri πόλις-a, jeste činjenica da žene u javnoj zajednici i porodičnoj zajednici nisu imale velikog učešća po pitanjima porodične imovine.³⁶

Stanje u porodičnoj zajednici oslikavalo je sveopšte društvene odlike antičkog grčkog društva. Iako društvo i pravo antičke Grčke nikada nije bilo u potpunosti jedinstveno i skladno, jasno je da je porodica, u kakvom god obliku, bila od velikog značaja u svim periodima i u svim πόλις-ima. Budući da οἶκος nije postojao bez braka kao veze koja je od dve porodice stvarala jednu novu, u nastavku će biti iznete osnovne odlike γάμος-a.

3. BRAK (ΓΑΜΟΣ)

Brak u antičkoj Grčkoj se ugovarao između ženinog κύριος-a i mladoženje. Sklapao se u kroz svečanu ritualnu ceremoniju, uz prisustvo porodice i prijatelja, uz obilno poslužjenje, muziku i igru. Trenutak početka bračnog života bio je prelazak žene u muževljevu kuću a nakon formalnog zaključenja braka, ženin muž postajao je njen novi staratelj.³⁷

Stari Grci su smatrali da međusobno upoznavanje mladića i devojaka, kao i uzajamna osećanja ljubavi i poštovanja, treba da počnu tek nakon zaključenja braka. Volja mladenaca nije bila potrebna, te je helenski brak, nasuprot savremenoj definiciji i praksi, bio institucija koja se nije zasnivala na subjektivnim elementima. „Ljubav u pravom smislu, kao duboka uzajamna nežnost i brižnost, Grcima dolazi posle ženidbe a ne pre; ona nije iskra koja će planuti kontaktom ili bliskošću dva tela, već plod dugog saučestvovanja u kućnim brigama i delatnostima.“³⁸

Prvi i osnovni cilj radi kojeg se sklapao brak bilo je stvaranje potomstva, međutim, podsticanje bračnog združivanja nije bilo samo u reproduktivne svrhe, već je imalo i dublju religijsku i političku konotaciju.

Interesantno je da Heleni, naročito u Atini, nisu živeli u velikim porodicama sa mnogo dece, pošto su verovali da bi prekobrojnost u porodičnim zajednicama predstavljala problem u ravnoteži sklada u πόλις-u. Periklovi (Περικλῆς) zakoni nalagali su da bračni par treba da ima dvoje dece³⁹ a Platon je bio mišljenja da je idealno stanje porodica koju čini bračni par sa jednim sinom i jednom ćerkom.⁴⁰ Osim toga, građani Atine su živeli u mirnim i povoljnim uslovima, tako da nije bilo potrebe za rađanjem velikog broja dece koja bi obezbeđivala kontinuitet razvoja zajednice. Prvenstveno iz ovih razloga, prekid trudnoće i davanje dece u ropstvo nisu bili retkost. Međutim, sloboda rađanja je za ženu bila ograničena, jer je pravo na prekid trudnoće imala isključivo uz odobrenje supruga.⁴¹

Takođe, specifično poimanje rođenja i života pomagalo je Starim Grcima da kontrolišu

³⁶ *Ibid.*

³⁷ W. Durant, 326.

³⁸ *Ibid.*, 62.

³⁹ Anne-Marie Biten, *Stara Grčka*, Clío, Beograd 2010, 220-227.

⁴⁰ Paula Kaulić, “Institucija braka i ceremonije povezane s time u grčko-rimskom svijetu”, *Rostra - časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru* 2(2)/2009, 57-69.

⁴¹ A.-M. Biten, 220-227.

broj potomaka i nasljednika: dete je smatrano čovekom tek po isteku određenog vremenskog perioda od rođenja, kada je u rituelu inicijacije postajalo član zajednice, a do kog trenutka je otac imao pravo da ga odbaci i ubije.⁴²

Prema Apolodorusu (Ἀπολλόδωρος), grčki zakoni nisu definisali brak i bračnu zajednicu. Atinski brak nije bio pravna radnja i nije u potpunosti jasno prema kojim elementima se formalna pravna zajednica razlikovala od konkubinata ili obične zajednice života. Iako je u praksi smatrano da je veridbeni čin (εγγυε) prepoznatljiv dokaz za sklapanje braka, Apolodorus je isticao da je formiranje bračne zajednice neophodna izgradnja odnosa među supružnicima tokom vremena.⁴³

Brak je u Atini, u klasičnom periodu, bio monogaman i ugovarao se u formi svečane kupovine mlade (εγγυε – veridba, tj. sporazum između κύριος-a i mladoženje).⁴⁴ Ceremonija je bila regulisana pozitivnim pravom, koje nije prepoznavalo neformalni način sklapanja braka, jer je institut bračne zajednice bio od velike važnosti u atinskom društvu i stoga je njegovo konačno sklapanje bilo strogo zakonski regulisano. Za Atinjane, moralnost zajednice održavala se striktnim normama bračnog prava a brak je bio oznaka odgovornosti.⁴⁵

Međutim, nakon prvog perioda, razlika između formalno i neformalno zasnovane bračne zajednice je sve manja, pa se tako postepeno priznaje i status dece, a posebno sinova, rođenih i u neformalnom braku. „Vanbračna deca nisu bila velika sramota, a čak su pod određenim uslovima mogli dobijati pravo građanstva. Za vanbračnog (νόθος) smatrao se svako ko je rođen od para koji nije zaključio punovažan brak, makar oboje bili Atinjani, kao i ukoliko jedan od roditelja nije Atinjanin.“⁴⁶ Napredak u razvoju bračnog prava predstavlja težnju Grka da pod zakonitim nasljednicima i potomcima smatraju i one koji nisu rođeni u braku koji je sklopljen u propisanoj formi.

Nije sasvim jasna priroda zaključivanja braka u antičkoj Grčkoj, uzevši da su primetni elementi ugovora o kupovini neveste (koji je simbolično nastajao predavanjem ženidbenog poklona – ἔδνα), kao i osobine ugovora o realnom obezbeđenju (grčka reč εγγυε ujedno znači i jemstvo).⁴⁷ Predbračne poklone mladoženjina porodica je davala mladinom κύριος-u, a za uzvrat, κύριος je snosio troškove buduće ceremonije venčanja. Osim ἔδνα poklona, devojke su u periodu pre udaje dobijale poklone od udvarača koji su bespovratno pripadali devojčinoj porodici.⁴⁸

Posebno značajan uticaj na poziciju žene unutar porodične zajednice (u svim πόλις-ima) imao je miraz koji je ona donosila u brak. Institut miraza u antičkoj Grčkoj bio je svojstven i njegova pravna priroda drugačija je nego u savremenom pravu - miraz je bio imovina koja je prelazila u specifičnu državinu muža sa svojine ženine porodice. Naime, miraz je, pre svega, bio uslov za zaključenje braka i obezbeđivao ga je ženin prethodni κύριος, obično otac.⁴⁹

⁴² P. Kaulić, 57-69.

⁴³ C.B. Patterson, 112.

⁴⁴ *Ibid.*, 58.

⁴⁵ S. Avramović, V. Stanimirović, 118.

⁴⁶ *Ibid.*, 117.

⁴⁷ *Ibid.*, 118.

⁴⁸ S. Hodkinson, 5.

⁴⁹ Hans Julius Wolff, "Marriage Law And Family Organization in Ancient Athens", *Traditio*, Cambridge University Press, Cambridge 1944, 43-95.

Prilikom ceremonije sklapanja braka, postojao je momenat recipročnosti putem kojeg je mladin otac mladoženji davao miraz a mladoženjin otac mladinom ocu određena sredstva kojima je kupovao nevestu. Na ovaj način, obezbeđivalo se da nijedan od dva *oἶκος*-a koja učestvuju u formiranju braka ne budu umanjena za imovinu, a takva razmena međusobne imovine putem sklapanja braka često je bila prvi razlog za brak.⁵⁰

Osnovna karakteristika instituta miraza u atinskom pravu bilo je ovlašćenje ženinog muža tj. *κύριος*-a da njime raspolaže, ali ipak uz određena ograničenja u odnosu na miraznu imovinu. Naime, muž nije imao pravo da sasvim otuđi ženin miraz i nije imao pravo da njime otplati svoje dugove. Takođe, prilikom razvoda braka, čak i u slučajevima ženine preljube (koja se uzimala za najčešći brakorazvodni razlog), žena se zajedno sa svojim mirazom vraćala primarnoj porodici, odnosno u *oἶκος* svog prethodnog *κύριος*-a ili *oἶκος* njegovog naslednika. Sin je imao pravo da nasledi miraz svoje majke nakon očeve smrti, u vidu posebno izdvojene imovine, dok se u slučaju smrti žene koja nije imala sina naslednika, miraz, takođe, vraćao njenoj porodici.⁵¹ Kada je bio u pitanju brak bez dece, nakon muževljeve smrti, žena se, zajedno sa svojom miraznom imovinom vraćala prethodnom domu, dok je u slučaju smrti svoje supruge, muž bio dužan da miraznu imovinu vrati njenoj porodici.⁵² „Mirazna imovina se obezbeđivala specifičnim vidom zaloge u korist *κύριος*-a žene (*αποτιμεια*), ako bi došlo da razvoda.“⁵³

Iz navedenog, zaključuje se da je bračno pravo Stare Grčke prepoznavalo institut posebne imovine koja je bila pravno zaštićena. Međutim, primetno je da su pravila koja se odnose na zaštitu ženine imovine, uz veliki broj drugih instituta koji se odnose na porodično i bračno pravo antičke grčke, ustanovljena u korist kolektiva (*oἶκος*-a) a ne zarad pojedinca (žene). U svakom slučaju, bez obaziranja na motive i razloge, za činjenicu se uzima da je miraz bio ženin svojevrzni garant porodičnog statusa.

Institut razvoda je postojao u drevnoj Grčkoj a, poznato je da je muškarac u Atini imao pravo da se slobodno i u svakom trenutku razvede bez navođenja posebnog brakorazvodnog razloga.⁵⁴ Interesantno je da je i žena mogla da odlučuje o sudbini braka, pa joj je bilo dozvoljeno da od arhonta zatraži razvod, o kojem zahtevu je on donosio odluku.⁵⁵ U literaturi postoje različiti podaci u vezi sa iniciranjem razvoda braka od strane žene a neki autori smatraju da je razvod u Atini mogao da zatraži i ženin otac (kao prethodni *κύριος*). Iz Demostenovih (*Δημοσθένης*) govora može proizilaziti da je žena imala identično pravo za pokretanje razvoda braka, no jasno je da je, uprkos pojedinim odredbama koje su joj garantovale nekakvu pravnu zaštitu u braku i prilikom razvoda, položaj Atinjanke u braku bio prilično neugodan.⁵⁶

Premda su postojali određeni instrumenti običajnog prava koji su donekle ujednačavali polove, žena je, za razliku od muškarca, tokom braka bila strogo obavezana na vernost. Stari

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ *Ibid.*

⁵² S. Avramović, V. Stanimirović, 118.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ Carlos F. Norena, “Divorce in Classical Athenian Society: Law, Practice and Power”, *Past Imperfect* 7/1998, 3-34.

⁵⁵ *Ibid.* 10-12.

⁵⁶ *Ibid.* 14.

Grci plašili su se ženinog potencijalnog neverstva verovatno zato što je preljuba otvarala pitanja očinstva, pravednog nasleđa i građanskog statusa.

U atinskim zakonima posebno mesto su zauzimale odredbe koje su se bavile preljubom i silovanjem. Za razliku od modernog prava u kojem je silovanje definisano kao krivično delo protiv pravne slobode, dok preljuba ne pripada sferi krivičnog prava, u atinskom zakonodavstvu pogled na ta pitanja bio je sasvim drugačiji.⁵⁷ Krajnje je neobična činjenica da je delikt silovanja blaže sankcionisan od preljube. Pravno gledano, smatrano je da je žena kao žrtva silovanja pretrpela manju štetu od žene koja je zavedena.⁵⁸ Zaključak da je zavođenje žene bilo teže krivično delo od silovanja, stavlja se u kontekst prevlasti muškarca nad *οἶκος*-om. Naime, zavođenje žene (tj. navođenje žene na čin preljube), Atinjani su doživljavali kao povredu časti i statusa njenog muža. Silovanje je, takođe, posmatrano iz perspektive *κύριος*-a, jer mera protiv učinioca krivičnog dela nije bila u korist žrtve, već u korist supruga kojem je naneta šteta.⁵⁹ Prema Drakonovim zakonima, preljubicima je sledila smrtna kazna ukoliko su uhvaćeni *in flagrante*, dok je za silovanje smrtna kazna sledila samo uz presudu atinskog suda koji su činili isključivo muškarci.⁶⁰

Termin korišćen za preljubu bio je *μοιχεία*, a osim na delikt neverstva koji je izvršila supruga *κύριος*-a, odnosio se i na sve ostale žene koje su bile pod njegovim pokroviteljstvom i učinile nedozvoljenu radnju.⁶¹ Delikti preljube i silovanja razlikovali su se na osnovu dva elementa: primene fizičke sile i pristanka lica.⁶² Preljuba je doživljavana kao uvreda muža i smatrano je da je smrtna kazna adekvatna spram krivice žene koja je zavedena od strane drugog muškarca.⁶³ Iako je preljuba žene strogo sankcionisana, nije bilo zakona koji je propisivao kaznu za muža koji je počinio neverstvo.⁶⁴

Prema kasnijim Solonovim zakonima, postojao je princip neposredne odmazde koji se odnosio na to da je muškarac imao pravo da ubije ljubavnika svoje supruge. Takvo ubistvo smatrano je pravednim, a u skladu sa običajnim normama, na mužu je bilo da odluči o kazni koja će primeniti. Muž je imao pravo i da zatraži novac od ženinog ljubavnika, kao nadoknadu nematerijalne štete, a nakon svega toga opet nije bio u obavezi da se od žene preljubnice razvede, iako je do razvoda skoro uvek dolazilo u praksi jer bi muž koji je ženi oprostio preljubu bio javno podvrgnut ruglu i sramoti.⁶⁵

Postavlja se pitanje zašto je razvod muža od žene preljubnice bio gotovo neminovan. Odgovor leži u načinu na koji je *οἶκος* bio organizovan, tačnije, u načinu na koji se održavala „čistota“ atinskog građanstva u *πόλις*-u. Ukoliko očinstvo nije moglo da se utvrdi sa sigurnošću, postojala je mogućnost da status građanstva naslede deca čiji roditelji nisu bili atinske krvi.⁶⁶

⁵⁷ Jamie Pretorius, „Rape and Infidelity: Threats to the Athenian Πόλις and Οἶκος”, *Fundamina* 23(2)/2017, 39-61.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ Chris Carey, „Rape and Adultery in Athenian Law”, *The Classical Quarterly* 45(2)/1995, 407-417.

⁶² *Ibid.*

⁶³ J. Pretorius, 39-61.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ S. Avramović, V. Stanimirović, 119.

⁶⁶ C. Carey, 407-417.

Pošto je zakon koji je sankcionisao preljubu bio u cilju zaštite *οἶκος*-a (na taj način i celog *πόλις*-a), zavođenje žene i čin preljube mogao je da iskoristi bilo koji muškarac zarad osvete prema dotičnom *κύριος*-u. Iz tog razloga, čak i najrazvijeniji atinski zakoni, tretirali su neverstvo drastičnim merama.⁶⁷

Interesantno je viđenje da je *μοιχεία* bila oblast u kojoj se ogledao grčki takmičarski duh. Atinjani su smatrali da moć i status muškarca leže u njegovoj sposobnosti da zavede tuđu suprugu, dok je sa druge strane, osramoćen bio onaj muškarac čija je supruga zavedena.⁶⁸

Iz mnogobrojnih razloga, do razvoda braka je ipak često dolazilo, te je atinsko društvo na sve načine pokušavalo da održi sklad među članovima porodice, verujući da se stanje *γάμος*-a i *οἶκος*-a preslikava na celi *πόλις*. Posebno je zanimljiva činjenica da stari Atinjani nisu imali posebnu reč za razvod braka, što se može tumačiti osetljivošću Grka na brak i porodicu.⁶⁹

Međutim, iako su oženjenom muškarcu bili dozvoljeni izvanbračni odnosi⁷⁰, zakonskim potomcima i naslednicima smatrana su samo deca prve žene, što svedoči o težnji zakonodavca za očuvanjem tradicionalnih instituta braka i porodice, u kojima su uočljivi i tragovi primitivne društvene organizacije. Osim što je imao prava na višekratnu ženidbu, muškarcu je bilo dozvoljeno da stupa u odnose sa još tri vrste žena – sa heterama (*ἑταίρα*), tj. „družbenicama“ koje su pružale telesno i duhovno zadovoljstvo, konkubinama odn. robinjama (*παλλακή*) i prostitutkama (*πόρνη*).⁷¹ Međutim, pre nego li se ovakav društveni model pripiše isključivo nepravednoj potčinjenosti i nepoštovanju žene u braku, važno je istaći da su zakonske supruge, zahvaljujući opštoj koncepciji *πόλις*-a, uživale znatno bolji položaj od drugih žena sa kojima bi muškarac bio u ljubavnom odnosu. Navedeno iz knjige „Grci“ (*H.D.F. Kitto*), jedan citat iz sudske besede iznete protiv hetere Neere koja se nezakonito udala za Atinjanina Stefana glasi: „Lepo je imati hetere i robinje, ali kada dođemo do suštine stvari, od koje zavisi opstanak našeg *πόλις*-a i održanje naših domaćinstava, kome se obraćamo? Svojim ženama.“⁷² Autor naglašava da „ovaj odlomak, ne samo da ne podrazumeva prezrenje za suprugom, već je i uzdiže daleko iznad drugih žena.“⁷³

U bračnom pravu Sparte, uočljiva su donekle slična pravila i instituti. Spartanka je takođe bila pod vlašću *κύριος*-a (muža, nakon udaje), miraz je bio uslov za sklapanje braka, veridbu je ugovarao primarni *κύριος* (otac) i od ranog detinjstva Spartanka se spremala za ulogu supruge i majke. Međutim, kao specifičnost u bračnom pravu u Sparti ističe se puna polna sloboda žene. Žena je od svog muža mogla da zatraži odobrenje da ima odnose sa drugim muškarcem, a takva preljuba nije kažnjavana.⁷⁴

Iako je očigledno da su bile prisutne određene matrijarhalne vrednosti, ipak je postojala stroga formalna kontrola nad ženinom udajom. Otac ili najbliži muški rođak ugovarao je veridbu za neudatu ćerku a uobičajeno je bilo sklapanje braka otmicom. U Sparti je, takođe, uobičajen bio endogamni brak kod pripadnika više klase zarad održavanja ekonomski stabilne

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ C. F. Norena, 3-34.

⁷⁰ W. Durant, 326.

⁷¹ Humphrey D.F. Kitto, *Grci*, Prosveta, Beograd 2008, 260.

⁷² *Ibid.* 272.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ S. Avramović, V. Stanimirović, 98.

porodične zajednice.⁷⁵ Monogamija je zanemarena kako bi, u svakom slučaju, došlo do rađanja novog potomstva, a izvori svedoče da je poliandrija bila ukorenjen običaj – često se dešavalo da nekoliko braće ima jednu suprugu.⁷⁶

Spartansko društvo je ohrabrialo bračno združivanje i razvod je obavezan ukoliko supružnici nisu imali potomstvo.⁷⁷ Sindijazmički brak i računanje matrilinearnog srodstva omogućili su ženama u Sparti liberalniji bračni život, međutim, imajući u vidu ciljeve i vrednosti spartanske zajednice, ostaje nejasno na koji način se društveno-pravni status Spartanke može definisati.

Poznate su, takođe, odredbe Gortinske kodifikacije koje se tiču ženinog položaja u braku i svedoče o pravnim prilikama u ovom πόλις-u. Tumačenjem odredbi iz kolumni zakonika, zaključuje se da su Grci u Gortini prepoznavali delikt počinjen upotrebom sile ili prinude, kao i institut pokušaja izvršenja dela. Zakonik se bavi deliktima silovanja, preljube i pokušaja izvršenja istih. Osobenost zakonika, posebno značajna za civilizacijski razvoj porodičnog prava, jeste postojanje instituta posebne imovine.⁷⁸

Gortinski zakonik inkriminiše delikte preljube, pokušaja preljube (tj. zavođenja žene) i silovanja i za njih propisuje novčanu kaznu čija visina zavisi od nekoliko elemenata: u slučajevima izvršenja delikta silovanja, visina kazne je bila određena u odnosu na društveni status žrtve (najviša kazna je bila u slučaju silovanja slobodne žene ili slobodnog muškarca) a u slučajevima pokušaja obljuje računala se u odnosu na bračni status (viša kazna je bila u slučajevima pokušaja obljuje nad neudatom ženom).⁷⁹ Iz navedenog proizilazi da su podelom dela protiv polne slobode, Stari Grci pravili razliku u stepenovanju društvene opasnosti, na sličan način kako to čini savremeno pravo, kao i da su imali svest o važnosti zaštite telesnog i duševnog integriteta žene.

Poseban deo zakonika posvećen je institutu πατριόικος i regulaciji bračnih pitanja u tom slučaju. Gortinska epiklera bila je u obavezi da se, nakon smrti oca, a zarad prenošenja njegove imovine na svog naslednika, uda za krvnog srodnika prema redosledu koji je utvrđen zakonikom. Ukoliko je već bila udata u braku bez dece, morala je da se razvede i uda za rođaka. U suprotnom joj je zakonik dopuštao da donese slobodnu odluku o daljem bračnom životu⁸⁰. Sistem prenošenja nasleđstva posredstvom epiklere (kompleksnije sprovedeno pravo reprezentacije), nije uspostavljen isključivo iz praktičnih razloga, tj. zarad prenošenja prava vlasništva, već je uključivao i aspekte religije, morala i subjektivnih okolnosti.⁸¹

Interesantna je činjenica da se za preljubu kažnjavao samo muškarac, pošto je očigledno, bio tretiran kao isključivi krivac za neverstvo. Takav pravni kuriozitet se možda može obrazložiti potencijalnim stavom Starih Grka da je žena (ipak) samo objekat muških

⁷⁵ Stephen Hodkinson, "Female Property Ownership and Status in Classical and Hellenistic Sparta", Deborah Lyons, Raymond Westbrook (eds.), *Women and Property*, Center for Hellenistic studies – Harvard University, Cambridge 2003, 10.

⁷⁶ *Ibid.*, 11.

⁷⁷ S. Avramović, V. Stanimirović, 99.

⁷⁸ V. Stanimirović, 157-165.

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ S. Avramović, V. Stanimirović, 105.

⁸¹ S. Avramović, „Response to Monique Bile“, Gerhard Thür (ed.), *Symposium - Vorträge zur griechen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Böhlau-Verlag-Köln 1993, 53-60.

planova, želja i nagona, a ne ravnopravni učesnik u muško-ženskim odnosima, što objašnjava zašto je smatrano da je njeno kažnavanje nepravedno.

Gortinski zakonik je dozvoljavao razvod, a razvod je mogao da bude iniciran i od strane žene. U slučaju razvoda, žena je imala pravo da zadrži svoj miraz a pored toga, imala je pravo i na polovinu prihoda stečenih od njene posebne imovine. Takođe, imala je pravo i na polovinu onoga što je sama, svojim radom stekla (tj. „polovinu svega što je utkala“) a specifična je i odredba koja ženi, pored takve civilizovane deobe bračne tekovine, daje pravo na novčani „bonus“ u slučajevima kada je muž uzročnik razvoda.⁸²

Iako je zakonikom je propisano da epiklera ima izvesnu slobodu odabira supruga, ona nije u mogućnosti da raspolaže imovinom koju treba da prenese muškom nasledniku.⁸³

Kodifikacija, premda fragmentarno očuvana, jasno definiše ekonomsku poziciju udatih žena u Gortini. Međutim, iako su neke odredbe pogodovale pravnom položaju žene, muškarci su u potpunosti držali ekonomsku i političku moć u Gortini, a nove pravne mere su uvodili u skladu sa svojim statusnim namerama. Iz tog razloga, propisane povlastice nisu brzo ostvarivane, niti su dosledno i jednako primenjivane na sve žene u πόλις-u.⁸⁴

Očigledno je da je Gortinski zakonik objedinio plemenske običajne principe (upravo one koje nalikuju spartanskim) i uveo norme u duhu naprednije društvene i državne organizacije (poput onih u atinskom zakonodavstvu).

Mnogi autori uzimaju uporedni prikaz između Atine i Sparte kao ključ za objašnjenje svih karakteristika položaja žena u antičkoj Grčkoj. Takvo sagledavanje društvenih i pravnih pojava u Grčkoj, međutim, može otvoriti veliki broj pitanja. S tim u vezi, u nastavku rada biće istaknut uporedni prikaz sličnosti i različitosti u društveno-pravnom položaju žene u porodičnom i bračnom pravu, u Atini, Sparti, ali i Gortini, odnosno u normama Gortinske kodifikacije.

4. ATINA (ΑΘΗΝΑ), SPARTA (ΣΠΑΡΤΗ), GORTINA (ΓΟΡΤΥΣ)

- analiza uporednim metodom -

„Spartanske krilatice bile su disciplina i red, a atinske, sloboda (*eleutheria*) i sloboda misli i govora (*parhesia*). Radi li se o suprotnosti? Svakako, ali po grčkim merilima istovremeno o dvama polovima iste celine.“⁸⁵

Atina i Sparta, dva krajnje različita πόλις-a, označavaju se kao najrazvijeniji gradovi-države u antičkoj Heladi, a njihova sasvim drugačija ustrojstva formiraju sasvim drugačije društvene strukture. Ustaljeno je mišljenje da je pravni položaj žene u Sparti bio znatno povoljniji od pravnog položaja žene u Atini, međutim, analiza na osnovu više faktora ukazuje na to da situacija nije sasvim jednoznačna.

Atinsko društvo, stacionirano na istom mestu od prvih vremena, vekovima je prolazilo

⁸² V. Stanimirović, 159.

⁸³ S. Avramović, V. Stanimirović, 105.

⁸⁴ Gagarin, M., „The Economic Status of Women in the Gortyn Code: Retroactivity and Change“, Gerhard Thür (ed.), *Symposium - Vorträge zur griechen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Böhlau-Verlag-Köln 1993, 61-71.

⁸⁵ Vojteh Zamarovski, *Grčko čudo*, Alnari, Beograd 2004, 161.

kroz spori i kontinuirani niz promena. U svom „Zlatnom dobu“ atinski πόλις bio je na vrhuncu društvenog i državnog razvoja – organizacija vlasti temeljila se na načelima demokratije, ublažene su klasne razlike, usavršavan je pravni sistem a država je bila u opštem privrednom blagostanju. Sa druge strane, Spartu su osnovali ratoborni Dorci, prethodno uništivši tekovine ahajske kulture, a ovaj najmoćniji dorski πόλις je, tokom celog svog postojanja bio na donekle istom nivou društvenog razvoja, zavek utemeljen na ideji predrđavnog uređenja.

Život Spartanaca, i muškaraca i žena, u punoj meri je bio podređen ratovima a rigorozni zakoni bili su neophodnost za kontrolisanje velikog broj pokorenih stanovnika Ahajaca, od kojih su neki imali status perijeka a neki status helota. Društvo Sparte nije poznavalo atinska demokratska načela, živelo je prema nepisanom pravu koje se pripisivalo legendarnom zakonodavcu Likurgu (Λυκοῦργος) i bilo je zatvoreno i ksenofobično.⁸⁶ Iz tog razloga, mnogi elementi spartanskog prava ostaju zagonetka savremenoj nauci.

Iz komedija i drugih dela antičkih grčkih pisaca, saznaje se mnogo o životu žene u porodičnoj zajednici. U delu „Grci“ (*H.D.F. Kitto*) navedeno je da Ksenofont iz Atine izjavljuje kako je „teško za ženu da izađe jer treba da služi muža, održava sluškinju budnom, kupa dete, hrani ga“.⁸⁷ Ovaj odlomak može se tumačiti na različite načine: u kontekstu formalne zabrane ženi da napušta οἶκος ili u u kontekstu onemogućenosti žene da napušta οἶκος zbog preoterećenosti kućnim poslovima (kućni poslovi, kao što je rečeno, podrazumevaju i upraviteljstvo nad domaćinstvom). Iz navedenog proizilaze dva rešenja. Ukoliko je doista postojala formalna zabrana ženama da napuštaju domaćinstvo, a koja je za posledicu imala isključenost žene iz javnog života, lako je zaključiti da je položaj žene (naročito Atinjanke) bio krajnje nepovoljan. Sa druge strane, ukoliko su žene retko izlazile iz domova samo zbog preokupiranosti porodičnim obavezama, možda se može reći da opšti položaj žene nije bio nepovoljan isključivo iz razloga što je njen uticaj na porodični život bio veliki.

Sparta je, nasuprot Atini, često definisana kao πόλις u kojem je žena imala neobično širok obim prava, zbog čega je bila u znatno boljem položaju u odnosu na savremenice iz drugih πόλις-a. Međutim, povoljan položaj Spartanke ponekad se olako uzima za premisu u analizi društveno-pravnog statusa žene u antičkoj Grčkoj, pa osobenosti života spartanske žene, moraju biti sagledane na više načina kako bi se izbegao preuranjeni zaključak. Naime, ukoliko bi se položaj Spartanke prikazao paralelno sa položajem Atinjanke, nejasno bi bilo da li su društvene i pravne povlastice koje su žene uživale isključivo rezultat razvojnih faza na kojima su se nalazila društva ovih πόλις-a, ili pak nečeg kompleksnijeg.

Kito u navedenoj knjizi otvara pitanje stvarnog položaja spartanskog građanina konstatacijom da „iako deluje da su Spartanci živeli udobno od proizvoda helotskog rada, njihov život je u stvari bio toliko strog da bi moderan čovek, ako bi mu se dalo da bira, možda pre pristao da živi kao helot nego kao građanin“.⁸⁸ Na isti način se može tumačiti i položaj spartanske žene u odnosu na atinsku. Naime, postavlja se pitanje da li je Spartanka - kojoj nije bilo dozvoljeno da podiže svoju decu, koja je za primarni zadatak imala rađanje budućih ratnika, koja je imala obavezu da bude zdrava i koja nije ostvarivala dublje emotivne veze sa članovima svoje porodice, stvarno bila u objektivno boljem položaju od Atinjanke. Atinski

⁸⁶ S. Avramović, V. Stanimirović, 93-99.

⁸⁷ H. D. F. Kitto, 270.

⁸⁸ *Ibid.*, 107.

patrijarhalni *οἶκος*, načelno ustanovljen na monogamnom odnosu između supružnika, bio je prvi i nesavršeni oblik nečega što će od perioda Rima do novijih dana, predstavljati uobičajenu formu porodice.

Ukoliko bi se atinsko porodično pravo jednostavno stavilo u paralelu sa spartanskim porodičnim pravom koje je još uvek osećalo tragove matrijarhata, lako bi se moglo zaključiti da je žena u Atini imala znatno skromnija prava od žene u Sparti. Istovremeno, ukoliko bi se položaj žene u antičkoj Atini sagledao u svetlu modernog i prosvećenog prava, samo zbog toga što žena praktično nije imala pravnu, poslovnu i procesnu sposobnost, njen pravni položaj bio bi ocenjen kao neprihvatljiv.

Iako su norme bračnog prava u Atini naizgled rigoroznije od onih u Sparti, neophodno je istaći da brak u Atini nije bio zakonski obavezan. Sa druge strane, muškarci u Sparti koji su odbili da stupe u brak su bili kažnjavani, međutim, ne postoji dokaz da je isti zakon važio i za žene. Iako možda nisu bile formalno obavezne da se udaju, Spartanke su bile izvrgnute javnoj osudi i poruzi ukoliko nisu bile u braku. Brak je bio neophodnost za dostizanje visokog društvenog statusa.⁸⁹

Polna sloboda Spartanke, koja je predstavljala avangardu antičkog većinski konzervativnog i patrijarhalnog društva, postojala je isključivo u prilog ženine dužnosti da čini u korist cele zajednice. Preljuba nije kažnjavana, pogledi na bračni život bili su liberalniji od atinskih, kolektiv je donosio odluke koje su se ticale života supružnika i nije bilo strogog hijerarhijskog uređenja u porodičnoj zajednici.⁹⁰ Ovakav oblik porodičnog i bračnog života, postojao je kao posledica načina na koji je funkcionisao spartanski društveni sistem, koji za razliku od atinskog, u svojoj osnovi nije imao prepoznatljivi *οἶκος* sa svim elementima koji su ga činili. Može se reći da neobavezanost žene na vernost nije bila u svrhu poštovanja njenih ličnih sloboda, već u posrednu korist kolektiva: žena je morala da u svakom slučaju „proizvede“ buduće snažne ratnike.

Današnje shvatanje pravnog položaja žena u Sparti i Atini nastaje pod uticajem mnogih faktora, pa se na taj način slika spartanske žene stvara i na osnovu dela atinskih pisaca koji nisu krili neprijateljska osećanja prema supraničkom *πόλις*-u.⁹¹ Atinjani su, u skladu sa svojim vrednostima, Spartanku smatrali nemoralnom i razuzdanom, pa su je, možda prenaglašeno, opisivali u negativnom svetlu. O različitostima u poimanju prava žena Atine i Sparte govori sledeći odlomak: „Popustljivost prema ženama takođe je protivna principima lakedajmonske države i nanosi štetu dobrom poretku u državi. Jer kao što su delovi porodice čovek i žena, jasno je da treba smatrati da se i država slično deli na dva dela, na muško i žensko stanovništvo. Stoga treba smatrati da u svim onim državama u kojima je rđavo regulisano ono što se odnosi na žene, polovina stanovništva nema zakona. A to se desilo i u Lakedajmonu. Zakonodavac je hteo da celu državu učini krepkom i muževnom i, što se tiče muškaraca uspeo je, ali je potpuno zanemario žene. One žive raskalašno u svakom pogledu a uz to i raskošno.“⁹² Ovim rečima, Aristotel je opisao spartansku ženu u pogledu politike i prava, tvrdeći da je sloboda žena problem u održanju državne ravnoteže. Atinjani su, zbog negativnih osećanja prema Sparti,

⁸⁹ S. Hodkinson, 9.

⁹⁰ S. Avramović, V. Stanimirović, 98-99.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² Aristotel, 55.

često isticali mane spartanske žene tako što su govorili o pravnim ovlašćenjima i društvenim povlasticama koje je ona uživala.

Premda spartanskom striktnom društvenom uređenju moderno društvo svakako može dosta zameriti, nisu sasvim jasne okolnosti pod kojima ono nastaje kao takvo. Prema mišljenju nekih autora, Sparta svoju organizaciju i način razvoja duguje dorskoj tradiciji koja je počivala na vrednostima i ciljevima usmerenim ka osvajanju i pokoravanju. Nakon osvajanja Mesine, Spartanci su morali da formiraju specifično vojničko društvo kako bi pod kontrolom držali višebrojnije robove. U zaštitu vladajuće manjine stali su i Likurgovi zakoni, te je Sparta, od svog najranijeg perioda, bila u jednoj vrsti „policijske“ pripravnosti.⁹³ Stroga pravila koja su vladala u takvom društvom, u velikoj meri su ograničavala i sputavala običan porodični i bračni život, što je dovelo do neobičnih odnosa između polova. Takođe, dok je Atinjanka (iako je bila u podređenom položaju u odnosu na muškarca) vodila miran i obezbeđen život, spartanska žena je i sama morala od ranog detinjstva da svakodnevno održava svoju fizičku snagu, kako bi opstala u surovijim uslovima.

U tom smislu, postavlja se hipotetičko pitanje: da li je pogodniji život pravno i politički potlačene Atinjanke, koja je, međutim, imala delimičnu autonomiju u *oἶκος*-u i *γάμος*-u, ili život društvenopravno ravnopravne Spartanke, koja pak bila reproduktivni objekat i još jedan „vojnik“ u ratu. Ukoliko se uporedni prikaz žene u Sparti i Atini sagleda na ovaj način, nameće se zaključak da se, iz perspektive današnjice u kojoj su sva ljudska prava podjednako važna, ne može puko konstatovati da je položaj Spartanke bio povoljan, niti da je položaj Atinjanke bio nepovoljan, jer su i atinska i spartanska žena podređene – jedna od strane društvene ideje ratovanja u cilju očuvanja državne snage a druga od strane društvene ideje suprematije muškarca u cilju očuvanja *oἶκος*-a.

„Za Grke je sama suština života bila sloboda življenja, mišljenja, govora i postupanja“.⁹⁴ Slédeći ove reči Vila Djuranta (Will Durant), možda je logičniji zaključak da je Atinjanka koja je uživala sve blagodeti kulture i umetnosti, živela u skladu sa prosvećenim helenskim duhom i svime što on podrazumeva. Norme bračnog i porodičnog prava, jesu ženama uskraćivale mnoge slobode, međutim, Atinjanke su one koje istorija pamti.

Polazeći od stava da su Atina i Sparta dve krajnosti u pogledu položaja žene, Gortinska kodifikacija može se smatrati skupom porodičnih i bračnih normi izbalansiranih i uobličanih u odnosu na te suprotnosti, pa bi, u tom smislu, Gortinjanka bila u istoj meri bila potlačena (poput Atinjanke) i u istoj meri oslobođena (poput Spartanke).

Gortinski zakonik je štitio dostojanstvo, psihički i fizički integritet žene i garantovao nasledstvo ćerki-naslednici. Međutim, preljuba je inkriminisana – za razliku od Spartanke, žena u Gortini nije imala polnu slobodu. Sa druge strane, izvesna sloboda izbora supruga od strane epiklere, bila bi nezamisliva u Atini.⁹⁵

Positivan uticaj na opšti društveno-pravni status žene u Gortini imaju upravo norme naslednog prava. Međutim, iako Gortinjanka nasleđuje polovinu pokretnosti od oca ili prenosi nepokretnost kao ćerka-naslednica, slika naslednog prava i žena u Gortini je dvosmislena. Naime, zakonodavac je ograničio do koje mere žena može da stekne imovinu, čime je pogoršao

⁹³ H. D. F. Kitto, 105.

⁹⁴ W. Durant, 86.

⁹⁵ S. Avramović, V. Stanimirović, 105.

njen pravni položaj, ali je, istovremeno, obezbedio načine za zaštitu ženine imovine u odnosu na sina ili muža. Ovakav kuriozitet možda se može smatrati posledicom namere zakonodavca, koji u prvom planu svakako nije imao svojinska i ekonomska prava žena, ali je, u korist muškaraca, omogućio šira pravna ovlašćenja ženi.⁹⁶

Nesporno je da je gortinsko pravo veoma slično spartanskom. Aristotel navodi: „Kretsko državno uređenje sasvim je blisko ovome. Njihovo uređenje u ponekim stvarima nije gore, ali je, u većem broju slučajeva nedovoljno doterano. Verovatno je, a to se i govori, da je lakonsko državno uređenje podražavanje kretskog, a stare države su većinom gore uređene nego novije.“⁹⁷ Očigledno je da je Aristotel, veličajući atinsku društvenu i pravnu razvijenost, kritikovao dorske krajeve u kojima su bili приметni tragovi plemenskog uređenja i primitivnog prava. Međutim, iako su Sparta i Gortina doista počivale na istim vrednostima, izvesno je da su Spartanka i Gortinjanka uživala različita prava i slobode.

Primetno je da je razvoj društvenog i pravnog sistema u antičkoj Grčkoj učinio da žene izgube povlastice koje su im pripadale u predrđavno doba. Istorija je, doduše, pokazala da je istinska emancipacija žena mogla biti dostignuta tek po potpunom razilaženju od primitivnih vrednosti i načela. Polna sloboda žena u dorskim πόλις-ima, iz tog razloga, nije bila korak prema dostizanju ravnopravnosti sa muškarcem, već je, naprotiv, ženu stavljala isključivo u ulogu reproduktivnog objekta. Iako se ne dovodi u pitanje činjenica da je Atinjanka živela u rigoroznom patrijarhalnom društvu, važno je istaći da su atinska produhovljenost i prosvećenost učinila mnogo za položaj žene u braku i porodici.

5. ZAKLJUČAK

Zakoni Stare Grčke bili su, pre svega, zasnovani na (filozofski idealnom) načelu suprematije države u odnosu na porodicu i zatim, porodice u odnosu na pojedinca. Vekovima su se mislioci bavili idejama Starih Grka. Veliki uticaj na kasnije razumevanje grčke antičke filozofije imao je Hegel (*G.W.F. Hegel*). „Pošto je tako definisao čoveka, Aristotel veli: „Zajednica ljudi sačinjava porodicu i državu ali oni su u takvom odnosu da je država po prirodi (to jest suštinski, supstancijalno, shodno svome pojmu, umu i istini, ne po vremenu) prvobitnija (prius) od porodice (od prirodne veze, ne umne) i od svakog pojedinca od nas.““⁹⁸

Heleni su smatrali da čovek (kao ljudsko biće) može da dostigne svoj puni prirodni potencijal samo ukoliko svoje kapacitete ostvaruje uz pomoć i u korist zajednice. „Život za sebe, život odvojen od drugih ljudi, nema ničeg plemenitog, ničeg ljudskog. Biti čovek (u staroj Grčkoj) znači boraviti među ljudima, živeti sa sebi ravnima“⁹⁹ Ovakva načelna shvatanja uloge i položaja samog čoveka u državi kao organizaciji i prema državi kao zajednici, nesumnjivo su uticala i na formalni i neformalni položaj žene unutar te države i zajednice.

Celokupno pravo antičke Grčke, stoga, nije na prvom mestu štitilo interese pojedinca već interese države. Iz tog razloga, odredbe Likurgovih zakona u Sparti koje se odnose na žene,

⁹⁶ S. Link, 9.

⁹⁷ Aristotel, 61.

⁹⁸ Georg W. F. Hegel, *Istorija filozofije: Grčka filozofija II*, Kultura, Beograd 1970, 332.

⁹⁹ Mihailo Đurić, *Humanizam kao politički ideal: Oglad o grčkoj kulturi*, Tersit, Beograd 1995, 13.

verovatno nisu ni imale za cilj da umanje ili povećaju prava žena, već su težile da očuvaju osnovnu ideju o ratničkom, borbenom, društvu. Takođe, nepisane pravne odredbe koje se odnose na ograničenja slobode kretanja žene van porodičnog doma u Atini, nisu, najverovatnije, imale svrhu besciljnog tlačenja žena, nego su, možda, postojale zarad zaštite društvene snage *οἶκος*-a kao stuba cele države. U savremenom svetu drugačije je viđenje građanskih sloboda i ličnih prava svakog pojedinca i dok moderan čovek živi slobodno u društvu koje teži rodnoj ravnopravnosti, čovek starog doba svoje mesto nalazi u klasnom, kolektivističkom društvu, sveprisutnih nejednakosti i ograničenja.

U Platonovoj filozofiji, nasuprot Aristotelovim uverenjima, žena je bila ravnopravni član zajednice, sposoban u određenoj meri deluje u korist očuvanja *πόλις*-a. „Nema, prema tome, nikakvog posla u upravi države koji bi pripadao ženi zato što je žena, niti muškarcu zato što je muškarac, nego su prirodne sposobnosti podjednako podeljene među oba stvorenja, i u svima poslovima može po svojoj prirodi učestvovati žena, i u svima poslovima muškarac, samo je žena u svima slabija od muškarca.“¹⁰⁰ Međutim, jasno je da antička žena nije uživala određena osnovna prava i slobode, te da, iz tog razloga, nije bila u istinski ravnopravnom položaju sa muškarcem.

Iako antička Grčka uskraćuje ženama prava i slobode savremenog sveta, teško je reći da je podređenost žena bila posledica diskriminacije i uvreženih predrasuda. Nepovoljni društveni i pravni položaj žene verovatno je rezultat sveopštih prilika i interesa antičkog Grčkog društva, tj. rezultat (ne)mogućnosti žena da učestvuju u ostvarivanju osnovnih ciljeva jednog starovekovnog društva, tj. ratnih osvajanja.

Bez obzira na eventualne kolektivne motive i razloge, bilo opravdane ili ne, počevši od toga da je žena, uz mnoga porodično-pravna ograničenja, bila uskraćena i za učešće u javnom i političkom životu (koje je bilo privilegija čoveka građanina i neizostavni deo svakodnevnog života), ostaje činjenica da je život tadašnje žene u antičkoj Grčkoj, bio znatno teži od života tadašnjeg muškarca.

Međutim, ukoliko se posmatra isključivo pravni status žene u porodici ili braku, očigledno je da su žene uživale određene pogodnosti i privilegije. Kada se osobenosti položaja žene u *οἶκος*-u i *γάμος*-u u tri izdvojena *πόλις*-a objedine, dá se videti da je grčko antičko pravo u značajnoj meri uvažavalo i šttilo ženu u ulozi supruge, majke, upravitelja domaćinstva i naslednice. Atinjanka je bila cenjena gospodarica svog doma, Spartanka je imala slobodu odabira partnera a Gortinjanka je bila zakonom određena naslednica. Život antičke Grkinje nezamisliv je u svetlu vrednosti i ideala savremenog društva, međutim, može se zaključiti da je žena u Staroj Grčkoj, naročito u porodici i braku, bila poštovana i vredna figura.

Humanistički pristup životu koji su stvorili i negovali Stari Grci, dovoljan je razlog da se bilo kojoj analizi društveno-pravnih instituta drevnih Helena pristupi sa neophodnim poštovanjem i sentimentom. Uprkos tome što su poštovali stroga, nekada i surova pravila, koja su, podrazumevajuće, vladala u robovlasničkom sistemu, Stari Grci su, za razliku od drugih savremenika, stavljali čoveka u epicentar svog društvenog, duhovnog i kulturološkog stvaralaštva. Upravo takav filantropski starogrčki pogled na svet započeo je stvaranje onih principa koji će se u sadašnjosti definisati kao osnovne pravne ideje savremene svetske civilizaciji.

¹⁰⁰ Platon, 143.

REFERENCE

IZVORI

Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd 1970.

Platon, *Država*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 2002.

Plutarh, *Slavni likovi antike*, Matica srpska, Novi Sad 1990.

Vojislav Stanimirović, *Hrestomatija za Uporednu pravnu tradiciju*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2016.

LITERATURA

Sima Avramović, „Response to Monique Bile“, Gerhard Thür (ed.), *Symposium - Vorträge zur griechen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Böhlau-Verlag-Köln 1993, 53-60.

Sima Avramović, Vojislav Stanimirović, *Uporedna pravna tradicija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2017.

Monika Bereš, „Položaj žena u antičkoj Grčkoj“, *Essehist - časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti* 8/2016, 16-21.

Anne-Marie Biten, *Stara Grčka*, Clio, Beograd 2010.

Chris Carey, „Rape and Adultery in Athenian Law“, *The Classical Quarterly* 45(2)/1995, 407-417.

Will Durant, *Istorija civilizacije: Život Grčke*, Narodna knjiga, Beograd 1996.

Mihailo Đurić, *Humanizam kao politički ideal: Oglad o grčkoj kulturi*, Tersit, Beograd 1995.

Michael Gagarin, „The Economic Status of Women in the Gortyn Code: Retroactivity and Change“, Gerhard Thür (ed.), *Symposium - Vorträge zur griechen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Böhlau-Verlag-Köln 1993, 61-71.

Georg W. F. Hegel, *Istorija filozofije: Grčka filozofija II*, Kultura, Beograd 1970.

Stephen Hodgkinson, „Female Property Ownership and Status in Classical and Hellenistic Sparta“, Deborah Lyons, Raymond Westbrook (eds.), *Women and Property*, Center for Hellenistic studies – Harvard University, Cambridge 2003.

Mila Jovanović, „Neka razmatranja o društvenom položaju žene od antičkog do buržoaskog društva“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 21/1981, 355-376

Paula Kaulić, „Institucija braka i ceremonije povezane s time u grčko-rimskom svijetu“, *Rostra - časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru* 2(2)/2009, 57-69.

Humphrey D. F. Kitto, *Grci*, Prosveta, Beograd 2008.

Stefan Link, „... but not more!“ Female inheritance in Cretan Gortyn“, Deborah Lyons, Raymond Westbrook (eds.), *Women and Property*, Center for Hellenistic studies – Harvard University, Cambridge 2003.

Douglas M. MacDowel, „The Oīkoç in Athenian Law“, *Cambridge University Press* 39(1)/1989,

10-21.

Carlos F. Norena, „Divorce in Classical Athenian Society: Law, Practice and Power“, *Past Imperfect* 7/1998, 3-34.

Cynthia B. Patterson, *The Family in Greek History*, Harvard University Press, Cambridge-London 1998.

Jamie Pretorius, „Rape and Infidelity: Threats to the Athenian Πόλις and Οἶκος“, *Fundamina* 23(2)/2017, 39-61.

Raphael Sealey, *Women and Law in Classical Greece*, University of North Carolina Press, Chapel Hill-London 1990.

Hans van Wees, “The invention of the Female mind: Women, Property and Gender Ideology in Archaic Greece”, Deborah Lyons, Raymond Westbrook (eds.), *Women and Property*, Center for Hellenistic studies – Harvard University, Cambridge 2003.

Hans Julius Wolff, “Marriage Law And Family Organization in Ancient Athens”, *Traditio* 2/1944, 43-95.

Vojteh Zamarovski, *Grčko čudo*, Alnari, Beograd 2004.